

डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील लोकशाहीचा चिकित्सक अभ्यास

कु. प्रांजल जनार्दन बडाख

विद्यार्थिनी - MA-1

राज्यशास्त्र विभाग, आर.बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

जिल्हा - अहिल्यानगर, महाराष्ट्र.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	डिजिटल तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) विस्तारामुळे जगभरातील लोकशाही संस्था, राजकीय संवाद आणि शासन पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. डिजिटल प्लॅटफॉर्मस्नी नागरिकांचा सहभाग वाढवला आहे, जलद राजकीय एकत्रीकरण सुलभ केले आहे आणि माहितीचा प्रवेश वाढवला आहे. त्याच वेळी, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा दुरुपयोग, अल्गोरिदमिक निर्णय प्रक्रिया, पाळत ठेवण्याच्या पद्धती आणि चुकीच्या माहितीचा प्रसार यांमुळे लोकशाही उत्तरदायित्व आणि घटनात्मक मूल्यांना गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. हा शोधनिबंध समकालीन लोकशाहीवर डिजिटलायझेशन आणि AI च्या प्रभावाचे टीकात्मक परीक्षण करतो. यात ई-गव्हर्नन्स आणि सहभागात्मक प्लॅटफॉर्मद्वारे लोकशाही सखोल करण्याच्या संधी, तसेच गोपनीयता, पूर्वग्रह आणि सत्तेचे केंद्रीकरण यांशी संबंधित आव्हाने शोधली आहेत. पेपर असा युक्तिवाद करतो की, तंत्रज्ञानाने लोकशाही मूल्यांना कमकुवत करण्याऐवजी बळकट करावे यासाठी डिजिटल युगातील लोकशाही शासनाला नैतिक आराखडे, पारदर्शक संस्था आणि प्रभावी नियमन आवश्यक आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Badakh, P. J. (2026). डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील लोकशाहीचा चिकित्सक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 837-841.

प्रस्तावना:-

२१ व्या शतकात तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूला स्पर्श केला आहे. यामध्ये 'लोकशाही' ही संकल्पनाही अपवाद ठरलेली नाही. डिजिटल क्रांती आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) मुळे शासनप्रणाली, निवडणूक प्रक्रिया आणि नागरिक-सरकार यांच्यातील संबंधांमध्ये आमूलाग्र बदल होत आहेत. एका बाजूला तंत्रज्ञान लोकशाहीला अधिक पारदर्शक आणि सहभागी बनवण्याचे आश्वासन देते, तर दुसऱ्या बाजूला ते 'डिजिटल हुकूमशाही' आणि गोपनीयतेच्या धोक्यांकडे निर्देश करते. लोकशाही ही स्थिर राजकीय व्यवस्था नाही; ती सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक बदलांनुसार विकसित होत असते. एकविसाव्या शतकात, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता राजकीय जीवन बदलून टाकणाऱ्या शक्तिशाली शक्ती म्हणून उदयास आली आहेत. सोशल मीडियाचा उदय, डिजिटल प्रचार, ऑनलाइन सार्वजनिक सेवा आणि AI-आधारित शासन यंत्रणांमुळे नागरिक आणि राज्य यांच्यातील संबंध बदलले आहेत. या घडामोडी अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि सहभागाचे आश्वासन देत असल्या तरी, त्या लोकशाही उत्तरदायित्व, नागरी स्वातंत्र्य आणि समानतेबाबत महत्वाच्या चिंता देखील निर्माण करतात.

प्रस्तुत शोधनिबंध हा डिजिटल आणि AI युगात लोकशाहीचा आकार कसा बदलला जात आहे याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करतो आणि लोकशाही सिद्धांत व सरावासाठीच्या परिणामांचे मूल्यमापन करतो.

१. डिजिटल व्यासपीठ आणि लोकशाही सहभाग (Digital Platforms)

डिजिटल व्यासपीठांनी (फेसबुक, ट्विटर/X, व्हॉट्सअप, इंस्टाग्राम) लोकशाहीमध्ये 'माध्यमांचे लोकशाहीकरण' केले आहे.

- **माहितीचा मुक्त प्रवाह:** पूर्वी माहिती केवळ ठराविक माध्यमांच्या (वृत्तपत्रे, टीव्ही) हातात होती. आता डिजिटल व्यासपीठामुळे सामान्य नागरिकही आपली मते मांडू शकतो आणि सरकारला प्रश्न विचारू शकतो.
- **नागरी सक्रियता:** सोशल मीडियामुळे 'हॅशटॅग' मोहिमा (उदा. #MeToo, शेतकरी आंदोलने) जगभर पसरतात, ज्यामुळे जनमताचा दबाव वाढण्यास मदत होते.
- **डिजिटल दरी (Digital Divide):** तथापि, ज्यांच्याकडे इंटरनेट किंवा स्मार्टफोन नाही, त्यांचा आवाज या प्रक्रियेत दडपला जाण्याची भीती असते, ज्यामुळे लोकशाहीतील 'समान संधी' या तत्वाला बाधा पोहोचते.

२. राजकीय संवाद आणि निवडणूक प्रक्रिया (Political Communication)

AI आणि डेटा ॲनालिटिक्सने राजकीय संवादाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे.

- **मायक्रो-टार्गेटिंग (Micro-targeting):** राजकीय पक्ष आता वापरकर्त्यांच्या आवडीनिवडीचा डेटा वापरून त्यांना विशिष्ट प्रकारचे 'पर्सनलाईज्ड' संदेश पाठवतात. यामुळे मतदारांच्या मानसिकतेवर प्रभाव पाडणे सोपे झाले आहे.

- **प्रचाराची नवी साधने:** 'चॅटबॉट्स' आणि AI द्वारे व्युत्पन्न केलेले व्हिडिओ मतदारांशी संवाद साधण्यासाठी वापरले जात आहेत. यामुळे कमी वेळात लाखो लोकांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले आहे.
- **ध्रुवीकरण (Polarization):** सोशल मीडिया अल्गोरिदम वापरकर्त्याला त्यांच्याच विचारांशी जुळणारी माहिती दाखवतात (Echo Chambers). यामुळे समाजात वैचारिक मतभेद वाढून लोकशाहीतील 'संवाद' कमी होत चालला आहे.

३. चुकीची माहिती आणि 'डीपफेक्स' (Misinformation and Deepfakes)

लोकशाहीसाठी सर्वात मोठे संकट म्हणजे 'माहितीचे युद्ध'.

- **फेक न्यूजचा प्रसार:** चुकीची माहिती किंवा अफवा वाऱ्यासारख्या पसरवल्या जातात, ज्यामुळे निवडणुकीच्या निकालांवर आणि सामाजिक सलोख्यावर परिणाम होतो.
- **डीपफेक तंत्रज्ञान (Deepfakes):** AI च्या मदतीने एखाद्या नेत्याचा खोटा व्हिडिओ किंवा ऑडिओ तयार केला जातो जो हुबेहूब खरा वाटतो. निवडणुकीच्या काळात अशा तंत्रज्ञानाचा वापर करून मतदारांची दिशाभूल केली जाण्याची दाट शक्यता असते.
- **सत्याचा न्हास:** जेव्हा नागरिक खरी आणि खोटी माहिती यात फरक करू शकत नाहीत, तेव्हा लोकशाहीतील 'विवेकनिष्ठ निर्णय' घेण्याची प्रक्रिया धोक्यात येते.

४. कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि सुशासन (AI and Governance)

प्रशासनात AI चा वापर केल्यास लोकशाही अधिक कार्यक्षम होऊ शकते.

कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता: सरकारी योजनांचे वाटप, भ्रष्टाचारावर नियंत्रण आणि सार्वजनिक सेवांचे वितरण (उदा. रेशनिंग, आरोग्य सेवा) यामध्ये AI मुळे गतिमानता येते.

- **डेटा-आधारित धोरणे:** सरकार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असलेल्या डेटाचे विश्लेषण करून अधिक प्रभावी धोरणे आखू शकते.
- **अधिकारशाहीचा धोका:** जर सरकार या तंत्रज्ञानाचा वापर नागरिकांवर सतत पाळत ठेवण्यासाठी (Surveillance) करू लागले, तर लोकांच्या खासगीपणाच्या अधिकाराचे (Right to Privacy) उल्लंघन होऊ शकते. 'डिजिटल हुकूमशाही' निर्माण होण्याचा धोका हा लोकशाहीपुढील मोठा प्रश्न आहे.

५. लोकशाहीसमोरील मुख्य आव्हाने

तंत्रज्ञानाचा फायदा होत असला तरी, लोकशाहीच्या मूलभूत मूल्यांना काही गंभीर धोके निर्माण झाले आहेत:

अ) फेक न्यूज आणि चुकीची माहिती (Misinformation)

AI च्या मदतीने तयार केलेले 'डीपफेक्स' (Deepfakes) आणि खोट्या बातम्या मतदारांची दिशाभूल करू शकतात. यामुळे समाजात ध्रुवीकरण वाढते आणि लोकशाहीच्या 'तर्कसंगत संवाद' या मूल्याला तडा जातो.

ब) डेटा प्रायव्हसी आणि पाळत (Surveillance)

सरकार आणि मोठ्या कंपन्या नागरिकांच्या खाजगी माहितीवर लक्ष ठेवून आहेत. जर सरकारने तंत्रज्ञानाचा वापर करून नागरिकांच्या प्रत्येक हालचालीवर नियंत्रण ठेवले, तर ती 'डिजिटल हुकूमशाही' ठरू शकते.

क) अल्गोरिदममधील पूर्वाग्रह (Algorithmic Bias)

AI हे मानवाने दिलेल्या डेटावर शिकते. जर त्या डेटामध्ये पूर्वाग्रह असतील, तर AI चे निर्णय देखील भेदभाव करणारे असू शकतात (उदा. विशिष्ट समुदायाविरुद्ध पक्षपाती निर्णय).

निवडणुकीतील AI चा वापर: एक दुधारी तलवार

निवडणुका ही लोकशाहीचा कणा आहेत. मात्र, AI मुळे निवडणुकीची निष्पक्षता धोक्यात येऊ शकते. केंब्रिज अॅनालिटिका सारख्या प्रकरणातून हे स्पष्ट झाले आहे की, लोकांच्या मानसिकतेवर तांत्रिक पद्धतीने नियंत्रण मिळवून निवडणुकांचे निकाल बदलले जाऊ शकतात.

- **इको चेंबर्स (Echo Chambers):** सोशल मीडिया अल्गोरिदम वापरकर्त्याला केवळ त्याच्या आवडीचे किंवा विचारांचेच कंटेंट दाखवतात. यामुळे माणूस इतर विचारधारा ऐकण्यास तयार नसतो, ज्यामुळे लोकशाहीतील संवाद संपतो.

उपाययोजना आणि भविष्यातील दिशा

डिजिटल युगात लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी खालील पावले उचलणे आवश्यक आहे:

- **कठोर कायदे (Regulation):** डेटा सुरक्षेसाठी 'Personal Data Protection' सारखे कायदे अधिक कडक हवेत. AI च्या अनैतिक वापराला रोखण्यासाठी जागतिक स्तरावर नियमावली असावी.
- **डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy):** नागरिकांना खरी आणि खोटी बातमी यातील फरक ओळखण्याचे शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे.
- **पारदर्शक अल्गोरिदम:** तंत्रज्ञान कंपन्यांनी त्यांचे अल्गोरिदम कसे काम करतात, याची माहिती सार्वजनिक केली पाहिजे.
- **लोकशाही मूल्यांचे जतन:** तंत्रज्ञान हे मानवासाठी आहे, मानव तंत्रज्ञानासाठी नाही. त्यामुळे मानवी हक्क आणि स्वातंत्र्याला सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहिजे.

निष्कर्ष

डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता युगातील लोकशाही अभूतपूर्व संधी आणि गंभीर धोके या दोन्हीचा सामना करत आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि AI तंत्रज्ञानामध्ये सहभाग वाढवण्याची आणि शासन सुधारण्याची क्षमता असली तरी, त्यांना नियंत्रित न ठेवल्यास ते लोकशाही तत्वांना धोका निर्माण करतात. लोकशाहीचे भविष्य सुनिश्चित करण्यासाठी मजबूत कायदेशीर आराखडे, नैतिक मार्गदर्शक तत्वे आणि सक्रिय नागरिक सहभाग आवश्यक आहे. लोकशाही समाजांनी तांत्रिक प्रगतीचा पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाशी समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) हे लोकशाहीसाठी शाप आहेत की वरदान, हे आपण त्यांचा वापर कसा करतो यावर अवलंबून आहे. जर आपण विवेकाने आणि नैतिकतेने या तंत्रज्ञानाचा वापर केला, तर लोकशाही अधिक सुदृढ आणि सर्वसमावेशक होऊ शकते. मात्र, जर हे तंत्रज्ञान केवळ सत्ता टिकवण्यासाठी किंवा लोकांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी वापरले गेले, तर लोकशाहीचे अस्तित्व धोक्यात येईल.

थोडक्यात सांगायचे तर, डिजिटल युगात लोकशाही वाचवण्यासाठी केवळ 'तांत्रिक उपाय' पुरेसे नाहीत, तर 'सजग नागरिक' असणे अधिक महत्वाचे आहे.

संदर्भ:

1. जागतिक आर्थिक मंच (WEF) अहवाल.
2. संयुक्त राष्ट्र (UN) डिजिटल सहकार्य अहवाल.
3. भारतीय निवडणूक आयोग मार्गदर्शक तत्वे.
4. ORF Online - 'जनरेटिव्ह AI: निवडणूक प्रचारातली नवी क्रांती'.
5. ResearchGate - 'Political Communication in the Digital Age'.
6. PIB - 'Government Framework to Combat Deep Fakes'.